

Савченко Г.

ЯКІСТЬ ЖИТТЯ НАСЕЛЕННЯ ЯК СКЛАДОВА СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНОГО РОЗВИТКУ ДЕРЖАВИ

Проаналізовано сучасні складові, що характеризують основні тенденції якості життя населення, потенціалу регіонів України. Розглянуто закордонний досвід та прогнози ПРООН і Всесвітнього банку. Зроблено висновки та пропозиції щодо поліпшення якості життя населення держави, зокрема на регіональному рівні.

Ключові слова: *якість життя, добробут населення, міграційний приріст населення, народжуваність, тривалість життя, демографічні процеси, оплата праці, рівень освіти, житлові умови.*

Проблема вивчення якості життя населення є актуальною для всіх країн, незалежно від рівня соціально-економічного розвитку суспільства.

Активне сприяння підвищенню рівня життя населення, зростання народного добробуту – першочергове завдання, що його має вирішувати практично кожна держава, політика якої спрямована на реалізацію розвитку соціально орієнтованої ринкової економіки. Визначаючи наявний рівень життя населення країни, аналізуючи його основні структурні складові, якісні характеристики та конкретні кількісні параметри, необхідно враховувати весь спектр особливостей і закономірностей, що іманентно притаманні процесові зростання як народного добробуту в цілому, так і життєвого рівня тієї чи іншої людини або сім'ї зокрема.

Дуже важливо знати, від яких показників залежать рівень та якість життя, тому необхідність дослідження взаємозв'язку рівня економічного розвитку країни і складових якості життя населення в сучасних умовах визначають актуальність дослідження.

Якість життя – багатогранна категорія. Вона формується на економічних досягненнях суспільства і стосується всіх сфер життєдіяльності людини. Поліпшення якості життя населення – один із ключових чинників конкурентоспроможності країни.

У сучасній економічній літературі підвищення якості життя розглядають як пріоритетну мету суспільства; вивченням даної проблеми займаються вітчизняні вчені-економісти: І. Крилова, Е. Лібанова, В. Мандибура, М. Огай, В. Пономоренко, Г. Пухтаєвич, Г. Филюк, Г. Старостенко, Г. Столяров, Л. Черенько та ін., закордонні вчені-економісти – Н. Горелов, Н. Гуляєва, І. Єлісеєва, В. Колесов та ін., а також вчені-економісти таких

організацій, як ПРООН і Всесвітній банк, чії праці стали базою для дослідження рівня добробуту населення України.

Систематизація різних поглядів учених дала змогу дійти висновку, що в основі підвищення якості життя – закономірності, обумовлені, насамперед, потребами розвитку людини, виробництва, економіки у цілому.

У дослідженнях українських і зарубіжних учених виділено ряд факторів, що впливають на формування якості життя населення, проте мало уваги приділено виявленню факторів, які визначають її формування на регіональному рівні. Але, на наш погляд, якість життя залежить не стільки від економіки, скільки від особистого самовідчуття і комфортного існування всередині суспільства.

Метою статті є висвітлення сучасних проблем якості життя населення як чинника конкурентоспроможності держави.

Якість життя населення території України визначається низкою економічних, соціальних, демографічних, екологічних, географічних, політичних і моральних факторів. *Серед об'єктивних факторів* – споживання продуктів харчування, житлові умови, рівень зайнятості, розвиток сфери послуг, освіти, соціального забезпечення та ін., *серед суб'єктивних* – задоволення роботою та життєвими умовами, соціальним статусом індивіда, фінансовим становищем сім'ї тощо. До якісних характеристик життя належать показники, котрі відображають геодемографічну ситуацію (статеву-вікову структуру населення, тривалість життя, природний і механічний рух, сімейний склад та ін.), захворюваність, рівень освіти, культури, зайнятості тощо.

Деякі з науковців виділяють лише ті фактори, що сприятливо або негативно впливають на формування якості життя населення. Зокрема, негативно діють низький рівень оплати праці, зростання безробіття (особливо довготермінове безробіття), тривала заборгованість із виплати заробітної плати, пенсій, стипендій, соціальних виплат і т. п.

Серед факторів формування якості життя найчастіше розглядають соціально-економічний розвиток регіону. Проте за суттю він є насамперед чинником, що впливає на *рівень життя*. У його структурі виділяють: економіко-географічне становище, природно-кліматичні умови, природно-ресурсний потенціал, демографічний потенціал, структуру населення, структуру і спеціалізацію господарства, фінансову забезпеченість, тип соціально-економічного розвитку регіону.

Безперечно, даний фактор також є рушійною силою формування якості життя населення, оскільки він об'єктивно оцінює її. Вважаємо, що обидва ці аспекти впливу факторів слід розглянути при визначенні факторів формування якості життя населення регіону.

Н. Горелов наголосив на тому, що *рівень і якість життя* населення необхідно розглядати як систему, котра функціонує у певному соціально-економічному середовищі й взаємодіє з іншими системами. Саме тому науковець розробив класифікацію факторів, що на основі системного підходу *впливають на рівень і якість життя населення регіону*.

У згаданій класифікації Н. Горелов згрупував усі фактори за внутрішнім та зовнішнім впливом на рівень і якість життя населення регіону. *Серед зовнішніх факторів* виокремлено: економіко-географічне становище; природно-кліматичні умови; природно-ресурсний потенціал; демографічний потенціал і структура населення; структура і спеціалізація господарства; фінансове забезпечення; тип (рівень) соціально-економічного розвитку регіону.

До внутрішніх факторів науковець відніс: доходи населення; споживання і видатки населення; грошові заощадження, майно й житло; співвідношення рівня доходів та вартості життя; соціальна диференціація населення; малозабезпечені верстви населення; характеристика стану галузей соціальної сфери [1, 80].

Розглянемо лише кілька факторів, що впливають на якість життя на регіональному рівні.

В Україні на 01. 01. 2009 р налічувалося 459 міст, 886 селищ міського типу та 28490 сільських населених пунктів; 46 міст належать до великих, тобто мають чисельність населення 100 тис. осіб і більше (крім того, ще 5 міст упродовж 1990-х років досягли 100-тисячного рубежу). У великих містах проживає 38,3% всього, або 56,9% міського населення. Половина великих міст зосереджена в східних індустріальних регіонах (7 – у Донецькій області, 5 – Дніпропетровській, 4 – Луганській, 3 – у Запорізькій) і в Криму (3 – в Автономній Республіці Крим, а також у м. Севастополь). В Україні є 5 міст-мільйонерів – Київ (2611 тис. осіб), Харків (1470 тис.), Дніпропетровськ (1065 тис.), Одеса (1029 тис.) та Донецьк (1016 тис.) і ще 4 великих міста – Запоріжжя (815 тис. осіб), Львів (733 тис. осіб), Кривий Ріг (669 тис. осіб) та Миколаїв (514 тис. осіб) [3].

На 1 березня 2009 р. в Україні проживало 46101,8 тис. осіб. Упродовж січня – лютого 2009 р. чисельність населення зменшилася на 41,9 тис. осіб, або на 5,6 особи у розрахунку на 1000 жителів. *Чисельність населення* зменшується тільки за рахунок природного скорочення (44,5 тис. осіб), яке не перебиває незначний міграційний приріст населення (2,6 тис. осіб). Несприятлива ситуація в ряді областей: Донецькій області – 38,4 тис. осіб, Дніпропетровській – 24,2, Луганській – 23,6, Чернігівській – 14,6, Харківській – 13,5 тис. осіб тощо.

Міграційний приріст населення, яке змінило постійне місце проживання, у січні – лютому 2009 р. порівняно із січнем–лютим минулого року

зменшився з 3,4 тис. осіб до 2,6 тис. осіб. Переважну більшість серед іммігрантів (81,4%) становили прибулі з країн СНД. Серед вибулих із України 59,8% виїхали до країн СНД і 40,2% – до інших країн.

Не можуть не хвилювати дані вчених, що населення нашої країни, за прогнозами ООН, до 2025 р. має зменшитися на 20%. Високі темпи зменшення кількості населення України насторожують. Збільшення частки людей старшого віку є свідченням «старіння» населення, що призводить до збільшення кількості утриманців і зростання демографічного навантаження на людей працездатного віку.

За останні роки повільно знижується середня тривалість життя жителів України (за 2006–2007 рр. – 68 років: чоловіків – 62 роки, жінок – 74 роки). За тривалістю життя Україна займає 120 місце у світі [4].

На якісні характеристики населення впливають рівень життя, стан природного довкілля, якість охорони здоров'я, санітарна культура населення. Унікальність такого елемента якості населення, як здоров'я в тому, що від нього залежать усі інші елементи. Відповідно, на відтворення населення впливає здоров'я мешканців країни. За даними 2008 р., лише 60% населення України можна вважати умовно здоровими. Решту становлять інваліди та особи, які перебувають на диспансерному обліку. Тенденцією стану здоров'я є погіршення здоров'я і старіння населення як результат зниження народжуваності та збереження зниження впродовж тривалого періоду на рівні, що не забезпечує навіть простого відтворення поколінь. Дуже важливою проблемою є те, що багато дітей хворіють. Протягом 2008 р. в Україні померло 5 049 дітей віком до 1 року.

*Переважну більшість дітей народжували жінки віком від 20 до 29 років. Сумарний коефіцієнт народжуваності (кількість дітей, яких жінка народила впродовж усього життя) знизився з 1,844 у 1990 р. до 1,317 у 2007 р. (у т. ч. в міських поселеннях – із 1,8 до 0,9, тобто вдвічі, у сільських – із 2,4 до 1,4). Більшість шлюбних пар обмежуються однією дитиною. За сумарним коефіцієнтом народжуваності області України чітко розподіляються на 3 групи: *східні* – з найнижчими показниками (коефіцієнт – менше 1 дитини: Донецька, Луганська, Харківська, Дніпропетровська і Запорізька області), *західні* – з порівняно високими показниками (1,3–1,6) та *інші області* – з коефіцієнтом від 1 до 1,3. Проте у західних областях рівень вичерпаної плідності помітно вищий, ніж в інших регіонах України і значно нижчий за межу простого відтворення населення (2,2–2,3). Лише в селах Волинської і Рівненської областей рівень народжуваності ще близький до зазначеної межі і становить 2–2,1. При цьому спостерігається майже зворотна залежність між сумарними коефіцієнтами народжуваності та показниками поширення абортів.*

Загальна чисельність народжених зменшилася з 657,2 тис. у 1990 р. до 510,6 тис. у 2008 р. В Україні є вже сотні сіл, де впродовж року не народжується жодної дитини. Депопуляція населення відбувається постійно, разом із нею значно погіршуються якісні характеристики населення, а це все разом – ознака демографічної кризи в Україні.

Кількість зареєстрованих шлюбів зменшилася з 482,8 тис. у 1990 р. до 322,0 тис. у 2008 р. Через зниження показників шлюбності населення і поширення незареєстрованих шлюбів (шлюбів де-факто) зростає частка дітей, котрих народили жінки, які не перебувають у зареєстрованому шлюбі. За 1989–2008 рр. вона зросла на 66,7% і становила 20,9%, до того ж, якщо в 1989–1992 рр. ця частка була вищою в селах, то з 1993 р. – у містах [3].

Причини спаду народжуваності не можна зводити лише до економічних негараздів, хоча вони відіграють свою роль. Узагальнення наявних чинників зниження народжуваності дає підстави виокремити такі групи: економічні, соціальні, психологічні, фізіологічні. Задоволення потреби в дітях, у материнстві й батьківстві конкурує з низкою інших потреб, тим простіших, чим нижчий рівень життя. Якщо заможні верстви населення так чи інакше оцінюють витрати часу та грошей на забезпечення майбутнім дітям необхідного фізичного, розумового розвитку та професійної підготовки і порівнюють їх із задоволенням власних потреб у розвитку й дозвіллі, то бідні враховують майже елементарні потреби в їжі, одязі, житлі. Не слід очікувати, що з підвищенням рівня життя автоматично зросте і народжуваність. Якби зв'язок був таким простим, істотного скорочення народжуваності в економічно розвинених країнах не відбулося б.

Особливості демографічних процесів, що відбуваються в Україні, призвели до того, що найінтенсивніше скорочується найпродуктивніша група населення віком від 20 до 30 років. Це вже сталий процес. На кожних 1000 працездатних у країні припадає 365 дітей і 412 людей старшого віку, тобто 768 непрацездатних людей або утриманців. Дещо нижчі ці показники у містах (695 осіб), що викликано недавньою масовою міграцією людей до них із сільської місцевості. А в селах непрацездатних людей уже більше, ніж працездатних (демографічне навантаження у 1,5 раза більше, ніж у містах).

Окреслена ситуація у нашій країні призводить до такого явища, як «утриманство», тобто непрацюючі люди є утриманцями працюючих. Це зумовлено тим, що всі збереження пенсіонерів пропали внаслідок невдалих спроб реформувати економіку, а пенсії не вистачає навіть для фізичного виживання (середній розмір пенсії за віком на початок 2009 р. – 894,4 грн.)

Для економіки це означає насамперед колосальне збільшення навантаження на пенсійну систему. Вже сьогодні, за даними Інституту демографії, на 100 платників пенсійних внесків (тобто економічно активних громадян) припадає 86,2 пенсіонера, а в 2026 р. їх чисельність порівняється. У 2050 р. 100 працюючих людей змушені будуть годувати вже 127,9 пенсіонера. Природно, таких пенсійних виплат нинішня солідарна система забезпечити не зможе. Експерти Всесвітнього банку, зокрема, прогнозують, що до 2025 р. в Україні пенсійні витрати можуть становити 19% ВВП [4].

В інших країнах пенсіонери не є утриманцями працездатних людей, бо витрачають капітал, набутий у роки активної діяльності. Поряд із цим, не слід процес старіння людей розглядати як суто негативне явище. Необхідно ефективно використовувати досвід літніх людей, створити умови для їх повноцінного життя та діяльності.

Вельми актуальною є й проблема *оплати праці*. Так, середньомісячна заробітна плата до 2002 р. була нижчою за прожитковий мінімум. Із кожним роком розмір середньої заробітної плати в Україні збільшується, і на 1 червня 2009 р. вона дорівнювала 1851 грн. Середній рівень зарплати затушовує її істотну галузеву та регіональну диференціацію. Зокрема, у таких областях, як Волинська, Вінницька, Кіровоградська, Тернопільська, Чернігівська, її діапазон коливається лише від 1382 грн. до 1510 грн. У Дніпропетровській, Донецькій, Миколаївській, Одеській, Запорізькій та Київській областях – від 1719 грн. до 2035 грн. А в Києві середній розмір зарплати – 3066 грн. [3].

При цьому величина мінімальної заробітної плати (з 1 квітня 2009 р. – 625 грн.) майже досягнула прожиткового мінімуму – 629 грн. у 2009 р. А до кінця 2009 р. рівень мінімальної заробітної плати, проектно, має збільшитися ще на 40 грн. [5].

Специфіка новітньої динаміки доходів, витрат і споживання в тому, що їх підвищення (і поліпшення структури) більше стосується заможніших верств населення, ніж менш забезпечених. Унаслідок цього диференціація населення за рівнем добробуту в нашій країні залишається невиправдано великою. Так, за даними спеціальних досліджень, у 2007 р. межа бідності в Україні становила 500 грн. на одну особу, при цьому рівень бідності залишився 28%. У зарубіжній практиці відносна бідність характерна доходом, що не перевищує 40–60% доходу, що склався в країні [2, 102].

Потужним фактором, що негативно впливає на якість життя значної частини населення на сучасному етапі соціально-економічного розвитку, є *поширення родинного безробіття* на українському ринку праці. Нерідко у службі зайнятості зареєстровані 4–5 членів однієї родини, і ці тенденції збільшуються. Крім того, в державі є більше 5 тис. безробітних одиноких

матерів, їх чисельність за останній рік зросла на 20,2%. У багатьох сімей закінчився термін виплати допомоги у зв'язку з безробіттям (середній розмір такої допомоги у грудні 2008 р. – 571,07 грн.) Понад 80% безробітних отримували допомогу нижче мінімальної заробітної плати. Середня тривалість безробіття таких осіб перевищує 11 місяців, а в третині регіонів (Київська, Харківська, Черкаська, Рівненська, Сумська, Хмельницька, Львівська, Івано-Франківська, Тернопільська області) вона становить більше року.

Наявність родинного безробіття характерна як для сільських районів, так і для міст, де призупиняють свою діяльність великі промислові підприємства [3].

Необхідно особливо відзначити і такий фактор, як *рівень освіти*. Рівень освіти населення в Україні – один із найвищих серед країн Центральної та Східної Європи. За питомою вагою учнів серед населення 15–18 років Україна поступається з усіх країн тільки країнам Балтії та Угорщині. Зрушення впродовж міжпереписного періоду свідчать про істотне поліпшення освітнього складу населення. Істотно (на 26%) зросла і чисельність випускників ВНЗ, що дає змогу оптимістично оцінювати подальші зміни.

Освіченішим є міське населення. Так, питома вага осіб із вищою (у т. ч. базовою та початковою вищою) освітою серед міського населення становила, на 1 січня 2009 р., 37,9% (у 1989 р. – 34,5%), а серед сільського – 17,7% (у 1989 р. – 13,3%). Натомість частка осіб, які не мають навіть повної загальної середньої освіти, серед міського населення дорівнює 26,7%, а серед сільського – 47,3% (у 1989 р. – 35,8% та 60,4% відповідно). Від рівня освіти значною мірою залежить вид доходів населення, а отже, і можливості зберігати здоров'я і життя, реалізовувати рішення щодо репродуктивної та міграційної активності. Найвагомий вплив має наявність повної вищої освіти.

Наступним чинником є *житлові умови*. Забезпеченість українців житлом протягом 2004–2008 рр. погіршилася на 62%. Це пов'язано з тим, що доходи українців у 2004–2008 рр. виростили на 77%, а вартість житла за цей самий період збільшилася в 4 рази. Вартість 1 м² загальної площі введеного в експлуатацію житла за 2008 р. становила 4264 грн. (за 2007 р. – 3350 грн.) Будували переважно елітне житло, неприступне для більшості категорій населення. Незважаючи на те, що у 2008 р. було введено в експлуатацію 93845 квартир (10496 тис. м²), черга на отримання житла не зменшилась. У ній на кінець 2007 р. перебувало 1252 тис. сімей, і лише 17 тис. сімей одержали житло протягом року. Кількість сімей, які мають житлову площу в розрахунку на одну особу нижче санітарної норми (13,65 м²) у 2008 р. становила 7033 тис. сімей, або 40,9% від загальної кількості сімей. У 2007 р. 857 тис. сімей, або 68,5% від загальної кількості

черговиків, чекали поліпшення своїх житлових умов 10 років і більше (у 1990 р. відповідно 285 тис. сімей, або 11%) [3].

За 2007–2008 рр. держава виділила 3 млрд. грн. на фінансування житлового будівництва. Ці засоби були розпилені по 20 держпрограмах. Значну частину зведеного житла передавали безкоштовно, здебільшого керівним урядовцям, і через рік-два воно втрачалось.

Сучасна демографічна ситуація агропромислових регіонів характерна низькими показниками народжуваності та тривалості життя, високими показниками смертності, в т. ч. дитячої, деформованою статеві-віковою структурою, від'ємним сальдо міграцій. Головні причини цього – соціально-економічна: занедбаність сіл, недостатні інвестиції у його соціальну сферу, в поліпшення умов життя, низька платня за тяжку хліборобську працю, незадовільний стан охорони здоров'я та праці та ін. Тому батьки робили все, щоб сільські діти назавжди поїхали до міста, де були нормований робочий день, стабільна зарплата, благоустрій, безкоштовно надана квартира, «культурні розваги» та ін. Хоча сьогодні спостерігається зворотний процес: люди повертаються з міст у села через затримку зарплат (заборгованість із зарплати в Україні на 1 червня 2009 р. – 1507,3 млн. грн.), проживання по 2–3 сім'ї в одній квартирі.

Результати порівняльного аналізу за складовими, які характеризують основні тенденції якості життя населення, потенціалу регіонів України, свідчать про те, що є *цілком об'єктивна потреба у розвитку якісних характеристик населення*, що зумовлено економічною відсталістю країни, погіршенням соціально-економічного становища, скороченням населення, загальним погіршенням стану здоров'я населення, спадом його життєвого рівня. А активізація творчого потенціалу людини, розвиток висококваліфікованої робочої сили є найефективнішим способом досягнення економічного зростання держави.

Підсумовуючи, зазначимо, що підвищення якості життя населення є безумовним пріоритетом будь-якої соціальної політики. Для забезпечення стійкого поліпшення рівня та якості життя населення, створення умов для розвитку людського потенціалу, запобігання суттєвим регіональним диспропорціям, що виникли через недосконалість соціально-економічного розвитку регіонів, у край необхідно створювати або відновлювати робочі місця. Розширенню сфери прикладання праці (з урахуванням раціоналізації структури суспільних потреб) сприятиме збалансування інтересів політики доходів і зайнятості з пріоритетами інвестиційної та структурної політики. Особливого значення набуває прискорення розвитку малого та середнього бізнесу. Також треба створити умови для послідовних переміщень робочої сили з урахуванням справжніх розмірів і глибини диспропорцій в її розподілі. Необхідно розробити та впровадити цільові програми

підтримки вирівнювання демографічного розвитку регіонів України з урахуванням специфічних особливостей кожного з них, активізувати політику щодо формування привабливого внутрішнього ринку праці.

В Україні слід забезпечити прискорений, випереджальний інноваційний розвиток освіти, а також створювати умови для розвитку, самоствердження і самореалізації особистості протягом життя.

Analyzed the modern components that characterize the main tendencies of quality of life, potential regions of Ukraine. Studied foreign experience and forecasts of organizations such as UNDP and the World Bank. Conclusions and suggestions for improving the quality of life in the State, particularly at the regional level.

Keywords: *quality of life, welfare, immigration population growth, fertility, life expectancy, demographics, wages, education, housing.*

Проанализированы современные составляющие, которые характеризуют основные тенденции качества жизни населения, потенциала регионов Украины. Рассмотрены зарубежный опыт и прогнозы ПРООН и Всемирного банка. Сделаны выводы и предложения по улучшению качества жизни населения государства, в частности на региональном уровне.

Ключевые слова: *качество жизни, благосостояние населения, миграционный прирост населения, рождаемость, продолжительность жизни, демографические процессы, оплата труда, уровень образования, жилищные условия.*

Література

1. Горелов Н. А. Политика доходов и качество жизни населения. – СПб.: Питер, 2003. – 653 с.
2. Татаревська М. С. Рівень життя сільського населення: оцінювання та напрями поліпшення: Монографія. – Одеса, 2007. – 298 с.
3. Офіційний сайт Держкомстату України. – Розділи: «Населення», «Доходи та витрати населення», «Заробітна плата», «Житловий фонд» // <http://www.ukrstat.gov.ua>.
4. Ми відстали назавжди // <http://www.experts.in.ua>.
5. Соціальний захист // <http://www.social.org.ua>.